

2 дәріс. Қазақстан территориясындағы тас ғасырының қоныстары мен баспаналары және қола дәуірінің тұрғын үй мен қоныстары (б.д.д. XIII – VIII ғғ.).

Мақсаты: студенттерге тас және қола дәуірінің тұрғын үй мен қоныстары (б.д.д. XIII – VIII ғғ.) туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Тас ғасырының қоныстары мен баспаналары
2. Қола дәуірінің тұрғын үй мен қоныстары (б.д.д. XIII – VIII ғғ.).

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Тас ғасырының қоныстары мен баспаналары. Шығыста Минусинскден батыста Оралға дейінгі андрон археологиялық мәдениетінің тайпаларының обалары, қоныстары және тұрғын үйлері. Жер кепелер, жер бетіндегі тікбұрышты тұрғын үйлер, Солтүстік Қазақстандағы көне қалалардың (Арқайым) негізін салушы қоныстар. Батыс Қазақстанның 80 қонысы мен 90-ға жуық обалары. Орталық Қазақстанның тайпалары және Атасу, Тағыбай-Бұлақ қоныстары. Жетісу мен Шығыс Қазақстанның ұқсас қоныстары мен тұрғын үйлері. Сырдарьяның төменгі ағысындағы Тегіскен мазарлары. Бізге жар астында немесе үңгірге кіре беріс тұста тұрақты ошағы бар қарапайым баспаналар, тұрақ-шеберханалар, шеберхана-тасқашау орны, маусымдық аңшылық қоныстары, аңшылық уақытша лагерьлер жеткен. Неандерталь адамы климаттың ылғалдылығы мен күннің суыту жағдайында күрке түріндегі баспананы тұрғызды, ол шағын дөңгелек жертөле қазып, бұлардың қабырғасын жерге қазылған жануарлар сүйегімен бекітті, жануарлар сүйектерінен ірі баспаналар көтерді. Ұзақ уақытқа арналған баспаналардың тұрғызылуы адамдардың тұрмыс салты мен қоғамдық ұйымдасуында елеулі өзгерістер болғандығын көрсетеді. Сол заманда-ақ жартылай отырықшылық тұрмыс салты қалыптасқандығы жайлы айтуға негіз бар. Терімшілікпен айналысқан адамдар ұжымның бір бөлігі (әйелдер, балалар, қарт кісілер) тұрақты баспанада тұрды, ал келесі бір бөлігі – аңшылар тобына немесе отрядтарына біріккен ер адамдар олжа іздеп көшіп жүрді және анды қаумалап ұстауға ығайлы орындарда уақытша лагерь тікті.

Аталмыш кезеңнің тұрақтары екі тәсілмен жасалған. Бірінші түрі табиғи жерлерде жасалса, екіншісі, ашық алаңдарда орнатылған. Осы екі тәсіл де адамның ежелгі баспанасының жасалу жолдарын көрсетеді. Олар үңгірлердің есігі оңтүстік, оңтүстік- шығысқа қарағанын қалайтын болған. Себебі, есіктің осылайша орналасуы жылдың суық мезгілдерінде жылуды жақсы ұстайтын болған. Бұған мысал ретінде Қазығұрт, Ұлытау, Қаратау, Баянауыл, Қарқаралы үңгірлерін келтіруге болады. Үңгірлердің ішкі қабырғалары тегістеп өңделіп, ал төбесі күмбезделген. Кейбіреулерінің күмбездерінде аңдардың, адамдардың бейнелері, геометриялық фигуралар (Баян-Ауыл кешені үңгірлерде, Қарағанды облысындағы Тесік тас, Шығыс Қазақстан облысы Бұқтырма) т.б. салынған.

Алғашқы қолдан жасалынған баспаналардың (күрке) іздері бізге жоғары палеолит дәуірінен жетті. Оған құрылыс материалдары ретінде

ағаш бұтақтары және қадалар пайдаланылған. Шеңбер түрінде қойылған қадалардың жоғарғы жағы бір-біріне байланған, конус тәрізді шатыр түрінде болды. Бұндай баспананың қаңқасы жануардың терісімен, ағаш бұтақтарымен немесе шөппен жабылып, үсті қалың топырақ қабатымен үйілді. Суық желден қорғану үшін күркенің етегі ірі тастармен көмкерілді. Жан-жағы тастармен қоршалған ошақ баспананың ортасында болды. Түтін шығу үшін күркенің жоғарғы жағынан тесік қалдырылды.

Археолог ғалымдардың пікірінше, бұл кезеңде құрылыс мәдениетінің екі маңызды жетістіктеріне, яғни үңгір өңдеу ісі және қолдан жасалған баспанаға қол жеткізілді.

Кейінгі палеолитте, әсіресе, оның климат суыған бірінші жартысында, адамдардың қоныстары кішігірім қырдың төбесіне жақсылап салынған баспаналар болды; бұлардың орнынан археологтар баспаналардың тіреуіштері қазылып орнатылған көптеген шұңқырларды және көп от жағылған жерлерді тауып жүр. Неолит дәуіріндегі құрылыс саласындағы негізгі материал тас болды.

Неолит дәуіріндегі Қазақстан тайпаларының заттай мәдениеті Батыс Сібір, Зауралье, Приуралье мәдениетімен тығыз байланысты болды. Неолит мәдениетінің Қазақстан территориясында көптеген тұрақтары табылды. Атап айтсақ, Солтүстікте Пеньки, Усть- Нарым, Малокрасноярское, Орталық және батыста – Қараторғай тобы, Шатпакөл, Құлсары I-V, Сарықамыс, Шығыста -Сатшықыз ауылының жанында, Оңт.-батыста - Сексеуіл I, Ағеспе, т.б.

Неолит және қола дәуіріндегі жасалған құрылыс қалдықтарына қарай отырып, осы кезеңде кеңістік пен көлем туралы ұғымның қалыптасқандығына саралау жасай аламыз.

Қола дәуірінің тұрғын үй мен қоныстары (б.д.д. XIII – VIII ғғ.). Қола дәуіріне жататын Андронов мәдениетінің өкілдері - андрондықтар өздерінен кейін үлкен мұра қалдырды. Олар - рудниктер, қоныстар, жерлеу құрылыстары болып табылады. Андрондық тайпалардың негізгі қонысы Орталық Қазақстан территориясы болды және олар бұл жерде 30-ға жуық қоныс және 150 жерлеу орындарын қалдырған.

Андрон мәдениетіне жататын көлемді қоныстарға Атасу, Жамбай-Қарасу Бұғылы I, Шортанды-Бұлақ қоныстарын жатқызуға болады.

Жан-жақты зерттелген Орталық Қазақстандағы ең ірі қоныстардың бірі болып табылатын **Атасу қонысында** (көлемі 1500 м.кв.) 35 тұрғын және шаруашылық құрылыстары табылып, оның 22-сі тұрғын үй құрылыстары екені анықталған. Атасуқонысындағы тұрғын үйлердің жобасы не шаршы, не тік бұрышты ұзын болып келеді. Үйдің қабырғалары жалпақ гранит плиталармен қапталған. Үштен бір бөлігі жерге кіріп тұр. Қабырғасы гранит таспен қапталған мұндай үйлер Орынбор облысында, Қиымбай және Үшқатты деген өзен бойында табылған.

Орталық Қазақстандағы қола дәуіріне жататын ең ірі қоныстардың тағы бірі - **Бұғұлы** қонысы. Қоныс территориясында бірнеше үйдің контуры байқалған. Үйдің қабырғасына қаптап қойған гранит тастардың ұшы жер

бетіне 5-10 см шығып тұрған. Ғалымдар осы қоныстың екі жер кепесін қазған.

Мұндағы үй тікбұрышты формалы, оңтүстіктен солтүстікке созылып жатыр. Көлемі 7x5 м. Үйдің қабырғалары ірі тас блоктардан қаланып, үлкен гранит плиткалармен қапталған. Жалпақ гранит тастар қабырғалармен сыртқа қарай шалқайта қойылған. Оңтүстік қабырғасын сырт жағынан тас блоктар, плиталар басып жатыр. Шығыс қабырғасы тастардан өте ұқыпты, бірінің үстіне бірі жиылып қаланған.

Бұл қоныста ошақтар есікке жақын орналасқан. Ошақтың есікке жақын орналасуы соңғы кездердегі қазақтарда кездескен. Соның арқасында көктемде және жазда үйдің температурасы ылғи бір қалыпты болып тұрады.

Ал андрондықтардың мәдениетін жалғастырушы **Беғазы-Дәндібай мәдениетінің** тұрғын үйлері бірнеше бөлмелі болды деуге болады. Бұл уақытта қабырғалары тастан қаланған баспаналар тарала бастайды. Тағыбайбұлақ қонысында алты тікбұрышты баспана болды. Үйлердің қабырғалары қаз-қатар жерге қазылып кіргізілген тақтатастардан тұрғызылып, олардың аралары топырақ аралас майда тастармен толтырылған. Орталық Қазақстанның таулы аудандарындағы баспана құрылысында ағаштар кеңінен пайдаланылды. Жертөлелелер қабырғасы ағаш кеспелтекпен жабылды, ал төбесі ағаш бағаналар жүйесіне тірелді.

Шығыс Қазақстанның қола дәуірінің қоныстарының бірі - **Қанай қонысында** шаруашылық құрылыстары да, жартылай жер қабырғалар арқылы салынған, жерден қазып тереңдетілген. Шұңқырдың кейбіреулерінде, біршама тереңдетілгендерінде шіри бастаған ағаштың қалдықтары сақталынып қалған. Бағаналар қабырға бойлай орналасып, оның негізін қалап тұрған.

Шығыс Қазақстандағы **Мало-красноярск қонысынан** жапсарластыра салынған қора-қопсылары, жер астындағы құрылыстары бар екі тұрақ-жай ашылды. Тұрақ-жайдың қабырғалары тіп-тік, еденіне қара-қоңыр күлмен араластырған топырақ төселінген. Тұрақтың алаңының көп жерінде бағаналардан қалған шұңқырлар болды. Тұрақ-жайдың ортасында гранит плиталардан қаланған ошақ орналасқан. Тұрақ-жайдың солтүстік- шығыс қабырғасына екі шаруашылық құрылысы жапсарластыра салынған. Бұлар формасы жағынан дәліз іспетті, бейне бір жабық аула сияқты. Екі құрылыс та күркетәрізді жабылған.

Солтүстік Қазақстанның қола дәуіріне жататын **Алексеевское қонысы** негізінен бірнеше жеркепелерден тұрады. Қазба барысында анықталған жеркепелер үлкен тұрғын үйлердің болғандығын және мұндай үй орындары үлкен отбасыларға арналғандығын дәлелдейді. Барлық зерттелген жеркепелердің сыртқы формасы тікбұрышты, бұрыштары доғал, қабырғалары еңістеу болып келген. Алексеевское қонысының жеркепелерінің шатыры екі жақты (қырлы) немесе дөңгелек (қазақ үй) түрінде болған. Жеркепелер шаруашылық және мал қамайтын орындарға бөлінген.

Шағалалы қонысы Көкшетау облысындағы Шағалалы өзенінің

жағалауынан табылып, оған 1964-1967 жж. А.М. Оразбаевтың жетекшілігімен археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген.

Әдебиеттер:

1. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев В.М. Древняя культура Центрального Казахстана. -Алма-Ата, 1966.
2. Маргулан А.Х. Бегазы- Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. -Алма-Ата, 1979.
3. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. -А, 1989.
4. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. -А, 1986.
5. Хозяйство казахов на рубеже 19-20 вв. Историко- этнографический атлас-.Алма-Ата, 1980.
6. Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. -Алматы, 2002.